

JURGIS AMBRAZIEJUS PABRĖŽA – ŽYMUS BOTANIKAS, FARMACININKAS, LIAUDIES GYDYTOJAS

Janina Valančiūtė

Lietuvos medicinos biblioteka

Raktažodžiai: botanikas, farmacininkas, liaudies gydytojas, medicinos raštai.

Santrauka

2021 m. sausio 15 d. sukako 250 metų, kai Večiuose, Skuodo rajone, gimė vienas iškiliausių XIX a. švietėjų, botanikas, liaudies gydytojas, pranciškonas, kunigas Jurgis Ambraziejus Pabrėža.

Vilniaus universitete gavęs teorinius pagrindus, bet studijų nebaigęs, J. Pabrėža grįžęs į Žemaitiją savarankiškai studijavo mediciną ir gamtos mokslus. Susikonspektavo 9 tomų „Bendrajį medicininį chirurginį žodyną“, iš kurio susidarė savo praktikai reikalingą rankraštinių vadovą.

Būdamas kunigu ir dažnai lankydamas ligonius, stengėsi jiems padėti teikdamas medicininę pagalbą. Pradėjo domėtis gydymu žolelėmis – būdu, kuris buvo kiekvienam prieinamas. Naudojosi Simono Sirenijaus „Žolynu“. Buvo išvertęs Peterburge išleistą knygelę „Kaip reik apseiti su ligoniais ten, kur nėra daktarų“. J. Pabrėža ne tik rašė apie ligas, bet ir siūlė jų gydymo būdus, pateikė vaistų receptus. Iš viso yra išlikę 17 J. Pabrėžos rankraščių medicinos klausimais, kuriuose aprašomos dažniau pasitaikančios ligos, jų simptomai, gydymas. Paminėtini „Namų vaistinė“, „Apie slogas plaučių“, „Kaip yra taisomos vaistų medžiagos“, „Apie kaltūną“, „Apie šiltinę“, „Augalai, naudingi gydymui“, „Vaistai nuo geltonligės“, „Epilepsijos gydymas“ ir daug kitų.

Reikšmingi mokslui jo botanikos darbai, kurių rankraščių išliko apie 50, lietuvių - lotynų botanikos žodynas, augalų morfologijos lietuvių terminų žodynas, apie 800 augalų rūšių herbariumas. Didžiulis enciklopedinio veikalo „Taislius augyminis“ rankraštis įtrauktas į UNESCO programos „Pasaulio atmintis“ Lietuvos nacionalinį registrą kaip nacionalinės reikšmės dokumentinio paveldo objektas.

Savo raštus J. Pabrėža paskyrė tiems, kurie „arti neturi vaistinės bei galimybių pasitarti su gydytojais, ir kurie ne tik gyvendami skursti, bet ir per anksti mirti turi“.

Įvadas

2021 metai Lietuvoje paskelbti vieno iškiliausių XIX a. švietėjų, botaniko, liaudies gydytojo, pranciškono, kunigo Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos metais. Tai įvairiaplanė asmenybė – pirmasis Lietuvos floros tyrinėtojas, žemaitiškos terminologijos kūrėjas, mėginęs įgyvendinti bendrinės žemaičių kalbos idėją.

J. Pabrėžos augalų sąvadas „Taislius augyminis“ – pirmasis mokslinis veikalas, kuriame vartojama žemaičių kalba. Paprastai tais laikais lietuviai raštams rinkdavosi lotynų arba lenkų kalbą. Augalų sąvado rankraštis įtrauktas į UNESCO programos „Pasaulio atmintis“ Lietuvos nacionalinį registrą, kaip nacionalinės reikšmės dokumentinio paveldo objektas.

Anot istoriko Liudo Jovaišos, jeigu Jurgį Pabrėžą gretintume su Kristijonu Donelaičiu, kuris užsiėmė praktiniais darbais, tačiau neturėjo mokslinio mąstymo. Pragmatinis jo meistravimas, domėjimasis gamtos reiškiniams būdingas dar senajam pasauliui, o Jurgis Pabrėža pretendavo kurti rimtą mokslą, labiau priklausau Apšvietos epochai [1]. Jis rinko herbariumą, po 1831 metų sukilimo pradėjo aprašyti augalus pagal Karlo Linėjaus sistemą.

J. Pabrėža atsiskleidė ir kaip liaudies menininkas. Jis nupiešė ir iš augalų suklijavo Dievo Apvaizdos paveikslą. Tapė namuose pasigamintais dažais. Rinko žinias apie dažus, jų sudėtį ir mokė žmones gamtiniais dažais dažyti namų apyvokos daiktus, piešti ir net tapyti. Kūrė eiles, kurios tapo dainomis.

Prieš 250 metų gimusio žemaičių kunigo vardas prisimenamas iki šiol. Kretingos gyventojai lanko Pabrėžos kapą, meldžia užtarimo nuo ligų ir nelaimių, laiko jį šventuoju. Broliai pranciškonai dar prieš karą prie kapo pastatė koplytėlę ir pradėjo rinkti medžiagą tėvo Ambraziejaus beatifikacijai. Antrasis pasaulinis karas šį darbą nutraukė, dokumentai dingo.

Darbo tikslas – apžvelgti J. Pabrėžos darbus botanikos ir medicinos srityje.

Tyrimo medžiaga ir metodai

Straipsnio problematika nagrinėta pasitelkus žmonių gyvenimą ir veiklą analizuojantį biografinį metodą. Pa-

naudoti Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje, Lietuvos medicinos bibliotekoje ir Nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje saugomi leidiniai, portalas epaveldas.lt kolekcija ir laisvos prieigos šaltiniai internete.

Tyrimo rezultatai

Jurgis Pabrėža gimė 1771 m. sausio 15 d. Večiuose, Skuodo rajone. Augo septynių vaikų šeimoje. Tėvas buvo ūkininkas, laisvas nuo baudžiatvarkos. Mokyklą baigė Kretingoje. Daugelyje šaltinių nurodoma, kad 1791-1794 metais Vilniaus universitete (tada – LDK vyriausioji mokykla) jis mokėsi istorijos, medicinos, botanikos, chemijos, teisės ir teologijos. Disciplinų sąrašas labai įvairus. Pats J. Pabrėža minėjo universiteto profesoriaus gydytojo Ferdinando Špicnagelio botanikos paskaitas, kurios lėmė jo pasirinkimą ir aistrą botanikos mokslui. Išmoko lotynų, graikų, lenkų, vokiečių, rusų ir baltarusių kalbas, tačiau jam nebuvo lemta baigti studijas universitete. J. Pabrėža dalyvavo T. Kosciuškos vadovaujame sukilime, po kurio į Vilnių nebeįėjo. 1794 m. įstojo į kunigų seminariją Varniuose. 1796 m. įšventintas kunigu, nes prieš tai buvo studijavęs teisę, teologiją ir Šventąjį Raštą. Du dešimtmečius po keletą metų kunigavo Šiluvoje, Raudėnuose, Tveruose, Plungėje, ilgiau – Kartenoje. 1816 m. įstojo į pranciškonų vienuolyną, o 1817 m. priėmė įžadus. Nuo vaikystės jo gyvenimas buvo susietas su pranciškonais. Dėdė buvo pranciškonas. Pats Jurgis, mokydamasis Kretingoje, gerai pažinojo brolių gyvenimą.

Kretingos vienuolyne jis praleido paskutinius gyvenimo metus (iki 1849 metų). Buvo paskirtas Kretingos pranciškonų mokyklos mokytoju ir kapelionu. Mokė lotynų kalbos, o gamtos mokslus su dideliu entuziazmu dėstė ne tik klasėje, bet ir gamtoje. Pabrėžos gamtos pamokos, ypač botanikos, buvo labai įdomios. Anot Juozo Tumo-Vaižganto, jis mokėjo savo žinias perduoti ir gamtos mokslo meilę įkvėpti, apžiūrindavo kiekvieną augalėlį, pradėdant nuo šimtamečio medžio iki smulkiausio kirmino. Vienuolyno kiemelyje Pabrėža buvo įsirengęs įvairių gėlių ir naudingų augalų sodelį. Sėklų gaudavo iš Vilniaus universiteto botanikos sodo. Pabrėžos sodelį broliai pranciškonai išsaugojo net iki 1963 metų.

J. Pabrėža daug keliavo po apylinkes, rinko istorinę, etnografinę medžiagą, botanikos eksponatus. Jo gyvenimo Kretingoje laikotarpis pasižymėjo medicinos ir botanikos krypties darbais.

Vilniaus universitete gavęs teorinius pagrindus, bet studijų nebaigęs J. Pabrėža, grįžęs į Žemaitiją, savarankiškai studijavo mediciną ir gamtos mokslus. Pradėjęs kunigauti Kretingoje, J. Pabrėža greitai pagarsėjo kaip gydytojas. Turėdamas daug medicinos žinių, savo pamoksluose ir lankydamas ligonius duodavo patarimų bei teikdavo pagalbą. Pasak Juozo Tumo-Vaižganto, nors Pabrėža turėjo

gerą spintą vaistų, tačiau gydydavo kone vienomis žolėmis. Jo celė ir visas koridorius kvepėjo žolėmis [2]. Vaistus daugiausia gamindavo iš surinktų žolelių. J. Pabrėža naudojo ir mineralus, sierą, salietrą, bei tolimųjų kraštų augalus, tarp kurių paminėtas ženšenis. Juos pirkdavo vaistinėse. Žmonės nuolat kreipėsi į jį pagalbos. Už gydymą niekada neimdavo atlyginimo, nesiuoė brangių, neprieinamų vaistų. Į užkalbėtojus žiūrėjo neigiamai, o su žolininkais bendravo. Stengėsi žmones atgrasinti nuo prietarų ir burtų.

Apie savo medicininę praktiką J. Pabrėža rašė Vilniaus universiteto profesoriui Johanui Fridrichui Volfgangui: „Tapęs pasauliniu kunigu ir eidamas šias savo luomo pareigas, dažnai turėdavau lankyti įvairius ligonius, neturinčius jokios medicininės pagalbos, o jų kančios labai mane jaudindavo, tad norėjau nors šiek tiek padėti jiems gydytis. Tačiau, nežinant defektų, neįmanoma buvo jiems ką gera padaryti: dėl to įsigijau Avorko „Sisteminės - praktinės medicinos veikalą“, kun. Dargošo išverstą į lenkų kalbą. Tik čia pamaciau daug gydomųjų medžiagų iš augalų pasaulio, o jų nepažinau, tai buvau priverstas parsisiųsdinti kun. Kliuko „Augalų žodyną“ ir S. Jundzilo „Augalų aprašymą“. Tačiau, kadangi neturėjau jokio šios specialybės vadovo, kuris būtų atskyręs vaistinius augalus nuo nevaistinių, buvau priverstas iš eilės rinkti ir determinuoti visus augalus, kuriuos tik pastebėjau pievoje, ir tai tik tam, kad pažinčiau ir atrinkčiau vaistinguosius. Teisybė, kai kurių augalų savybės mane dargi nudžiugino, bet kiek tai iš manęs pareikalavo triūso, gal tik tas supras, kas pats šioje srityje plūkėsi be jokio vadovo“ [3]. J. Pabrėža patarė gydyti atsargiai ir rūpestingai. Kadangi ta pati liga turi daugelį savybių, tai reikia jas tinkamai iširti, stebėti, ar gali ta ar kita vaistažolė naikinti ligos savybes ir tik tuomet pradėti gydyti nurodytu augalu.

Kretingoje J. Pabrėža susikonspektavo 9 tomų „Bendrajį medicininį chirurginį žodyną“ ir iš jo susidarė savo praktikai reikalingą rankraštinį vadovą. Buvo susikonspektavęs Simono Sirenijaus „Žolyną“ ir jo pagrindu lenkų kalba parašė „Kai kurių augalų gydomosios savybės ir tų augalų panaudojimo būdai įvairių ligų atveju“. Įžangoje kreipiasi į skaitytoją: „Priimk, malonus skaitytojai, šį trumpą mano darbą, kuriame rasi paprasčiausius būdus, kaip reikia gelbėti neturtinguosius įvairių ligų atvejais paprastomis priemonėmis - beveik visiems pažįstamomis vaistažolėmis... [4]“. Autoriaus vadinamą trumpą darbą sudarė 246 smulkiai ranka rašyti puslapiai, kuriuose aprašyti 234 augalai. Pradžioje abėcėlės seka pateikiamas vaistingųjų augalų sąrašas lotynų, lenkų ir žemaičių kalbomis. Toliau - ligų sąrašas, vadinamas „Rejestru“. Abėcėlės seka išvardinta daugiau kaip 900 susirgimų, negalavimų, kosmetinių trūkumų. Nurodoma, kokias vaistažoles vartoti. Aprašydamas kiekvieną augalą, nurodo, kokiomis savybėmis pasižymi ir kurias ligas juo galima

gydyti. Pateikia vaistų pasigaminimo receptus. Kartais net tiksliai nurodo, kiek vaistažolių pasverti. Medžiaga išdėstyta sistemingai, populiariai, kiekvienam suprantama kalba. Pratarmėje pažymi, kad S. Sirenijaus augalų aprašymai yra pasenę, todėl augalus sugrupavo pagal naują K. Linėjaus sistemą. Jis pastebėjo, kad tuo metu vartojamos vaistų dozės dažnai būdavo per didelės. Jis įvedė skirtingas dozes ir nurodė, kad jo veikale nurodytos dozės tinka asmenims nuo 20 iki 50 metų. Jaunesniems ir vyresniems dozės turi būti mažinamos proporcingai jų amžiui.

Dar Kartenoje buvo išvertęs Peterburge išleistą knygėlę „Kaip reik apseiti su ligoniais ten, kur nėra daktarų“. Tikriausiai, galvojo šią knygėlę išspausdinti ir paskleisti žmonėse, bet, kaip ir kiti jo darbai, vertimas liko rankraštyje. Išvertė iš lenkų kalbos Danieliaus Branto farmakologijos vadovėliui prilygstantį didelį veikalą „Trumpa medikamentų specifikacija, tinkamomis informacijomis aprobuota, kuri su pasisekimu gali būti naudojama ne tik kasdien sveikatai palaikyti, bet ir kasdieniniame gyvenime“. Jame išvardinamos ligos ir nurodoma, kokius vaistus vartoti.

Knygelėje „Namų vaistinė“ aprašomos dažniau pasitaikančios ligos, jų gydymo būdai ir pateikiami receptai, kaip iš augalų namuose pasigaminti vaistus. Pateikiama žinių, kaip rinkti vaistažoles, jas paruošti, gaminti tinkūras, ekstraktus, aliejus ir kt. Tekstas iliustruotas paties autoriaus augalų brėžiniais. Kiekvieno skyriaus pradžioje pritaikė kokią nors patarėlę. Prie žadinančių apetitą vaistų rašo: „Apetito neturi tie, kurie ilgai miega, dažnai čerką gurkšnoja, nuo darbelio bėga [5]“. Pamokanti patarlė: „Vaistai ir valgiai vienodai vertingi, bet per daug panaudoti sveikatai kenksmingi [6]“.

Straipsnelyje „Apie sveikatą, kaip sveikam ilgai gyventi“ nurodė receptus, davė praktiškų patarimų.

Dalis Pabrėžos raštų surinkta rankraštyje „Spindulėlis“.

Rankraščiuose „Apie slogas plaučių“, „Kaip yra taisomos vaistų medžiagos“, „Apie kaltūną“, „Apie šiltinę“, „Augalai, naudingi gydymui“, „Vaistai nuo geltonligės“, „Epilepsijos gydymas“ ir daugelyje kitų, Pabrėža rašė, kaip atpažinti ligas, kaip slaugyti ligonius. Dalinasi žiniomis, kurias buvo įgijęs savo darbo praktikoje.

Iš viso išliko 17 Pabrėžos rankraščių medicininiams klausimais, kuriuose aprašomos dažniau pasitaikančios ligos, jų simptomai, gydymas. J. Pabrėža parengė apie 50 darbų botanikos tema. Lotynų – lietuvių kalbų botanikos žodynas, Augalų morfologijos lietuvių terminų žodynas.

Didžiausias jo darbas – unikalus Žemaitijos augalų aprašymas „Taislius auguminis“ („Augalų sistema“), kuriame apibūdino 643 augalus. Remdamasis K. Linėjaus sistema, J. Pabrėža pirmasis aprašė Žemaitijos augmeniją žemaičių kalba. Žodžius rašė taip, kaip jie buvo tariaami žemaičių kasdienėje kalboje.

Išvados

1. J. Pabrėža paliko daugiau kaip 4 tūkst. puslapių rankraščių rašinių gamtos mokslų, medicinos klausimais ir žodynų. Iš jų 2588 puslapiai rašyti lietuvių kalba, o 1569 – lenkų ir lotynų kalbomis. Beveik visi jo raštai taip ir liko rankraščiuose. Daug J. Pabrėžos darbų yra suskaitmeninta, juos galima rasti virtualioje kultūros paveldo svetainėje www.epaveldas.lt.

2. Dauguma J. Pabrėžos darbų yra šviečiamojo pobūdžio. Savo rankraščius jis skyrė tiems, kuriuos gydė. „Skiriu savo darbą patogumui ir gelbėti sveikatai tų, kurie arti neturi vaistinės bei galimybių pasitarti su gydytojais ir kurie ne tik gyvendami skursti, bet ir per anksti mirti turi [7]“.

3. J. Pabrėža ne tik kalbėjo, bet ir mokė, pamokslus sakė, botanikos ir medicinos veikalus rašė kretingiškių žemaičių tarpe. Į pažįstamo lenko ar sulenkėjusio lietuvių pastebėjimą, kad nėra prasmės gaišti laiką rašant lietuviškai medicinos ir botanikos veikalus, nes yra daug geros šios srities literatūros lenkų kalba, Pabrėža atsakė: „Kam tie lenkai gaišina laiką ir rašo lenkiškai: juk tiek daug yra puikios tos rūšies literatūros vokiečių ir kitomis kalbomis [8]“. Pabrėža, kurdamas pirmąjį augalų sąvadą žemaičių kalba, iškėlė žemaičių kalbos sistemingos rašybos būtinybę. Savo botanikos „Žolininke“ augalus, neturinčius žemaitiškų vardų, pavadino mitologiniais lietuvių dievų vardais. Kai kurie jo sukurti augalų pavadinimai išnyko, kiti įsitvirtino. Pvz., guboją ir raganę vartojami iki šiol.

4. J. Pabrėžos darbai grąžina žmogų į gamtoje slypinčius gyvybę ir sveikatą saugančius šaltinius. „Kaip gydytojas ir patarėjas Pabrėža nesiūlo neprieinamų vaistų – jis tik kalba apie tas vaistingas priemones, kurios yra čia pat netoli namų - darže, paežerėje, pievoje ar lauke“, - Romoje išleistoje monografijoje rašo istorikas Viktoras Gidžiūnas. – „Kiti Pabrėžos rankraščiai liudija, kad jis, nors ir nebaigęs medicinos mokslų, turėjo platų medicininį išsilavinimą, kuriam įgyti labai daug pastangų padėjo. Jo gydytojo praktika reikalavo pastovaus darbo ir labai daug jėgų prisimenant, koks reiklus sau jis buvo ir kiek daug pareigų visą gyvenimą turėjo [9]“.

Literatūra

1. Kunigui Jurgiui Ambraziejui Pabrėžai – 250: žemaičių šviesuolio užmojai nesiliauja stebinti iki šiol. <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1317178/kunigui-jurgiui-ambraziejui-pabrezai-250-zemaiciu-sviesuolio-uzmojai-nesiliauja-stebinti-iki-siol>
2. Vaižgantas. Raštai. T.2. 1929; 68.
3. Laiškas prof. Wolfgangui. Lietuvos mokslų akademijos biblioteka, F7 – 309: cit. pagal: Gidžiūnas V. Jurgis Ambraziejus Pabrėža (1771 – 1849), 1993; 211.
4. Pabrėža J. Skutki lekarskie niektórych roślin i sposób uzywanie

tychże roślin w różnych chorobach, wyjęte z dzieła Symona Syreniusza Doktor. Akad. Krakowskiej przez xiędza Jerzego Pabrėža altarysty Korcianego roku 1814 w Korcianach. Cit. pagal: E. Kanopka. Jurgis Pabrėža – garsus Žemaitijos gydytojas, ižymus gamtininkas, pirmasis Lietuvos farmakognostas, in: *Medicina. Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, XII, 1970; 40.

5. Pabrėža J. *Apteczka domowa*, 1793; 343. Cit. Ibid, 43.
6. Jurgis Pabrėža, op. cit., p. 343. Cit. Ibid, 43.
7. Jurgis Pabrėža, op. cit., p. 343. Cit. Viktoras Gidžiūnas, 213.
8. Viktoras Gidžiūnas. Šv. Ambraziejus Pabrėža – Šv. Pranciškaus dvasios sūnus. *Aidai*, 1976; 8: 362-369.
9. Viktoras Gidžiūnas, op. cit., 213.

JURGIS AMBRAZIEJUS PABRĖŽA AS A PROMINENT BOTANIST, PHARMACIST AND FOLK PHYSICIAN J. Valančiūtė

Keywords: botanist, pharmacist, folk physician, medical texts.
Summary

The date of 15 January 2021 marks 250 years from the birth of the would-be botanist, physician, one of the most prominent educators of the 19th century, Franciscan Father Jurgis Ambraziejus Pabrėža in Večiai, Skuodas District, Lithuania.

The purpose of the article is to review the work of this multi-talented personality in the field of botany and medicine. Having learned theoretical basics at Vilnius University but without completing the studies, Pabrėža returned to Samogitia and studied medicine and natural sciences individually. He summarised the nine-volume *Bendrasis medicininis chirurginis žodynas* (General Medical and Surgical Dictionary) into a manuscript guide for his personal use. When serving as a priest and often visiting patients, he tried

to provide them with medical assistance and, therefore, became interested in herbal remedies that cost nothing and were at everyone's hand. In his medical pursuits, Pabrėža referred to *Žolynas* (Herbs) by Simonas Sirenijus and also translated the booklet *How to Treat Patients When There Are No Doctors* published in St. Petersburg. In addition to describing diseases, Pabrėža recommended treatments and offered medical recipes. The case in point is *Namų vaistinė* (Home Remedies); *Apie slogas plaučių* (About Lung Diseases); *Kaip yra taisomos vaistų medžiagos* (How Therapeutic Substances Are Prepared); *Apie kaltūną* (About Polish Plait); *Apie šiltinę* (About Typhus); *Augalai, naudingi gydymui* (Herbs Useful for Therapy); *Vaistai nuo geltonligės* (Remedies Against Jaundice); *Epilepsijos gydymas* (Treatment of Epilepsy), and a number of other writings. A total of 17 manuscripts on medical matters by Pabrėža have survived with descriptions of more common diseases, symptoms and treatments. The research has benefited from his botanical studies with over 50 surviving manuscripts, the Lithuanian-Latin botanical dictionary, the dictionary of Lithuanian terms of plant morphology, and the herbarium of about 800 plant species. The massive manuscript of the encyclopaedic work *Taislius augyminis* (System of Plants) has been included in the Lithuanian National Register of the UNESCO Memory of the World Programme as an object of documentary heritage of national significance. Pabrėža aimed his medical texts at those who 'are far away from a pharmacy and opportunities to consult a doctor and who, apart from living in poverty, have to die too early as well'.

Correspondence to: Janina.Valanciute@lmb.lt

Gauta 2021-05-18